

Mål & Mæle·2

3. årgang 1976

Hvad er Dansk Sprognævn?

Hvorlænge har det eksisteret? Hvorfor eksisterer det? Hvem er Dansk Sprognævn? Hvad laver de? Hvad kan man bruge Dansk Sprognævn til?

Side 6

Lig godt mærke til dette!

Der er mange indfødte danske der har besvær med forskellen mellem *ligge* og *lægge*, og mellem *hang* og *hængte*. Hvorfor blander man nogle ord sammen, mens andre uden besvær bliver holdt ude fra hinanden – og hvor slemt er det? Side 15

Før det første ord

Mange forældre husker tydeligt den dag da deres barn sagde sit første ord, og de oplever det som om sproget kommer ret pludseligt. Men det at kunne nogle få ord er ikke at tale, og allerede inden det første ord er der fuld gang i de kontakt-mekanismer som sproget er en del af. Sproget kommer slet ikke så pludseligt. Side 18

Navne på samlebånd

Som regel ved man ingenting om hvorfor byer, skove, vandløb, øer osv. hedder som de gør og hvem der har fundet på navnene. Men fra nyere tid findes der navne hvis tilblivelse man ved alt om. Det er de serieproducerede gadenavne, som kendes fra Chr. IVs København, og som bruges næsten hver gang der er bygget et nyt boligkvarter. Side 24

Brevkasse om

sprogligheder 2

Dansk Sprognævn –

hvad er det? 6

Røget og speget .. 15

Før det første ord . 18

Serieproducerede

navne 24

En stærkt medvirken-
de Aarsag til Sprogets
Forfald har vi her i
Landet i en national
besynderlig Særegen-
hed, som jeg ikke ved
at jeg har truffet i
noget andet Land:
*Frygten for at skabe
sig ved at tale korrekt.*

Johannes V. Jensen

SPROGLIGHEDER

? Jeg har lagt mærke til at der er nogle af mine kammerater der siger om *weekenden* og om *sommerferien*. Det synes jeg lyder underligt.

Anders Bjerre Hansen,
4. B, Hareskov Skole

! Det om du synes lyder underligt, er det samme om som vi har i om *morgenen* og om *torsdagen*, og det lyder vist ikke underligt for nogen.

Man kan sige at dette om betyder 'når det er...' – og så kommer der et ord som betegner et tidsrum. Om *morgenen* betyder altså 'når det er morgen', om *torsdagen* betyder 'når det er torsdag' osv. Det er bare ikke altid vi kan sige om..., selv om vi godt kan sige når det er... Det går fint med når det er jul og når det er *børnehjælpsdag*, men vi siger ikke allesammen om julen og om *børnehjælpsdagen*.

Det ser ud til at om kun bruges ved de almindeligste og ældste tidsrums-ord. Vi har om *morgenen*/for-middagen/eftermiddagen/af-tenen/natten/dagen, allesammen meget almindelige og gamle ord. (Vi har ikke om *middagen* og om *midnatten*, for middag og midnat opfattes som et tidspunkt og ikke som et tidsrum.) Og vi har om *søndagen*/foråret/sommeren/eftersommeren/vinteren – men ikke om *forsommeren* eller om *sensommeren*, for de er tydeligt nok sjældnere og

ynge end *sommeren* og *vinteren* osv.

Til de mere sjældne og nye hører også *weekend*, og derfor synes de fleste måske at det lyder lidt mærkeligt med om *weekenden*, selv om det jo betyder 'når det er weekend'. Også månedsnavnene hører til det nyere i sproget (de er indført fra latin sent i middelalderen), og de kan ikke have om. Vi siger altså ikke om *weekenden* og om *oktober*, men i *weekenden* og i *oktober*; det gælder også datoer: ikke om den 15. oktober hvert år, men den 15. oktober hvert år.

Et par andre »nye« tidsrumsord er mærkedage som *Kristi Himmelfartsdag*, *Grundlovsdagen* og *Valdemarsdagen*; de kan ikke have om, men skal have på: på *Store Bededag* osv. Sært nok kan vi heller ikke have om ved de gamle højtider; det går ikke med om *julen*/påskan/pinsen – det hedder i *julen* osv. *Sommerferien* og andre ferier er noget nyt i verden og i sproget, så det er ikke så mærkeligt at de fleste ikke siger om *sommerferien* osv., men i *sommerferien*. I øvrigt har man i gamle dage udmærket kunnet sige om *julen*, om *pinen* osv.

Det har sikkert i flere hundrede år været sådan at ingen nye tidsrumsord har kunnet få om i den betydning vi snakker om her. Man havde fra gammel tid om *aftenen*, om *fredagen* osv., men når de ny ord

sensommeren, *weekenden*, *eftersommeren*, *Store Bededag* osv. dukkede op, så kunne de ikke få om, men måtte have i eller på.

For dig om dine kammerater er ord som *sommerferie*, *fodboldsæson* og *weekend* ganske almindelige ord, og I tænker sikkert ikke over om de er ny eller gamle. Så derfor er der ikke noget mærkeligt ved at nogle af jer bruger om i om *fodboldsæsonen*, om *weekenden* osv. Der er måske ikke så mange der gør det endnu, men det er fuldstændig klart og logisk, så det skal nok komme.

E. H.

? Til redaktionen.
Hvad betyder egentlig *alternativ*? Kan man også tale om 3 alternativer?

Erik Loftofte
Gilleleje

! Kære Erik Loftofte.
Alternativ er lånt via tysk fra fransk, hvor det er en afledning af det latinske *alter*, som betyder 'den ene af to'.

Som fremmedord på dansk har det oprindeligt været udtalt *alternativ* med tryk på sidste stavelse som i *lokomotiv*, og alene haft betydningen 'valg mellem to muligheder', fx: *enten begrænser vi ressourcenforbruget og forureningen, eller også går verden under i snævs, det er alternativet*.

Ordet har imidlertid ændret sig på flere måder: udtalen er blevet *alternativ* med tryk på 2. stavelse; og betydningen har ændret sig på to måder: det er kommet til at betegne ikke

blot valget, men også en af de muligheder der skal vælges, fx: *det ene af de to alternativer er tilfældet.*

Derudover kan det nu betegne ikke blot den ene af to muligheder, men også en af mange muligheder som der skal vælges imellem fordi de udelukker hinanden, fx *der er 3 alternativer til regeringens spareplan.* Læg mærke til at den første betydningsændring er en forudsætning for den anden.

De 3 ændringer er ikke sket på samme tid. Den første betydningsændring og udtaleændringen er sket i slutningen af forrige århundrede, mens den anden betydningsændring er sket mellem 1965- og 1970-udgaven af Gyldendals fremmedordbog.

Så hvornår ordet havde sin egentlige betydning ved jeg ikke, der er 3 alternativer: før 1880, efter 1970, eller midt i.

O.T.

? Kære M&M.

Forleden kom jeg til at diskutere en sætning med mine elever. Jeg havde skrevet »realiseringen af ét projekt lader et andet realiseres«, men de sagde at der var et s for meget i *realiseres*. Det synes jeg ikke. Hvem har ret?

Jens Kr. Andersen,
Farum.

! Tjaa ... Problemet opstår kun i forbindelse med *lade*, og det er en kæmpehistorie at gøre rede for det hele. Jeg prøver at beskære det så meget som det er muligt.

I nogle tilfælde er forskel-

len mellem *s-* og *ikke-s-*formen fuldstændig klar: *han lod tøndnen fylde med vand/ han lod tøndnen fyldes med vand.* I første sætning betyder det at han beordrer en eller anden, som ikke er nævnt, til at hente en vand-slange og pøse i; i anden sætning er der ikke tale om ordre, her kan han fx have tøndnen stående under et nedløbsrør, og der lader han den stå indtil den er fuld.

Altså: *lade fylde* hvis der er tale om at opnå at noget sker ved at udstede en ordre; *lade fyldes* hvis det drejer sig om at opnå noget ved ikke at modsætte sig at et eller andet sker: *hun lod kemikalierne opløse i varmt vand / hun lod kemikalierne opløses i varmt vand.*

S-formen bruges kun når der er tale om processer som ikke udføres af væsener man kan kommandere med. Det må altså hedde: *du skal ikke lade planterne køles af tørke - du kan rolig lade bedene dækkes af visne blade*

- hvis du lader træet udtørres, reoner det - lad ikke overfladen ødelægges af rust - jeg må hellere lade såret læges uden forbindelse.

Men uden *s*: *du skal ikke lade planterne beskære endnu - du kan rolig lade bedene dække med 5 cm sphagnum - hvis du lader træet trykimpregneres, holder det bedre - lad ikke overfladen voksebehandle før lakken er helt tør - jeg må hellere lade såret undersøge af en specialist.*

Formen uden *s* angiver således at der er en der sætter et andet handlende væsen i gang med at udføre en handling. NN lader sin have ødelægges af mosegrise betyder at NN ikke griber ind over for de hærgende skadedyr; NN lader sin have ødelægges af mosegrise betyder at NN som den første i verden har haft held til at dressere mosegrise og at han nu i sindsforvirring har kommanderet dem til at ødelægge haven.

Her har jeg holdt mig til nogle nemme konkrete eksempler. Dit er unægtelig lidt sværere, det virker sådan lidt litterært i stilen. Men meningen er vel at ved at nogen realiserer ét projekt, så bliver automatisk et andet projekt realiseret? Så må det rigtige være ... *lader et andet projekt realiseres*. Men din sætning er og bliver sær. Hvis du ser på eksemplerne ovenfor, vil du se at den der lader altid er et væsen med bevidsthed og vilje, altså betegnelsen for et menneske. Realiseringen i din sætning er ikke et menneske, og derfor skal den komme til at lyde mærkeligt - uanset om du bruger s'et rigtigt eller ej.

E.H.

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går i rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Tøgeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til

ARENA, Forfatternes forlag,

Hald Hovedgaard

8800 Viborg

og mærk det

SPROGLIGHEDER

? Til Mål & Mæle!
Hvad betyder *pokker*?

Gerda Hanehus,
Løkken

! Kære Gerda Hanehus.
Som regel bruges ordet i eder og forbandelser på samme måde som ordene *satan* og *fanden*: *Så for pokker, en pokkers dreng, pokker i det*.

Det har fået denne betydning efter at have betegnet blegner, kopper og syfilis; sygdommen kopper hedder fx på engelsk *smallpox* – småpokker. Med denne betydning i baghovedet bliver ederne pludselig ubehageligt konkrete: *pokker tage mig, nu er pokker løs*. Pokkers også.

O. T.

? I en artikel i Politiken (6. 3. 76) om ægte bryst kontra flaske, står der »Nogle fandt tanken om at die et barn direkte usmægtelig«. Er det da ikke en skrupforkert brug af *die*?

M. S. Hansen
Frederiksberg, Søro

! Jeg kan tænke mig at De synes det skal være sådan at *barnet dier (hos) moderen*, men at *moderen ammer barnet*, altså således at *die* er at modtage og *amme* er at give.

Det er vistnok rigtigt at de allerfleste bruger ordene på den måde, men faktisk forholder det sig sådan at *die* så langt vi kan følge ordet tilbage – og det er de første 500 år – har haft begge betydninger, altså både om moderen og barnet (el. ungen). Der er derfor ikke

noget nyt i Politikens brug af *die*, og det kan ikke kaldes noget forkert brug.

Men der er noget mærkeligt ved *die* alligevel. Vi kan både sige *barnet dier moderen* og *moderen dier barnet*. Det minder om en hel del »omvendteord« som findes i sproget. Siger vi *A omgås B*, kan vi med nøjagtig samme betydning sige *B omgås A*. Og tilsvarende *Hovedvej 1 skærer Hovedvej 2* = *H 2 skærer H 1*; *Ole mødes med Hans* = *Hans mødes med Ole*; *Lise er jævnaldrende med Hanne* = *Hanne er jævnaldrende med Lise* osv. Men i alle den slags tilfælde er der tale om et symmetrisk forhold: at sige *A ligner B* er præcis det samme som at sige at *B ligner A*. Det er det samme der foregår.

Sådan er det jo ikke ved *die*; det er absolut ikke samme handling moderen og barnet udfører når der dies. Det er nok det der gør at ordet kan støde lidt an i sin dobbeltbetydning.

Problemet kan selvfølgelig løses ved at man reserverer *die* til barnet og lader moderen *give die*. Det er en bekvem løsning, men det mærkelige er at hvis man anerkender moderen *giver barnet die*, så har man næsten også anerkendt den stødende brug *moderen dier barnet*. For prøv at se på dette mønster: *moderen giver barnet tæsk* = *moderen tæsker barnet*; *A giver B ros* = *A roser B*; *moderen giver barnet mad* = *moderen mader barnet*; *Jensen giver døren maling* = *Jensen maler døren*; *mekanikeren gav bilen et eftersyn* = *mekanikeren efterså bilen*. Det kan man blive ved med,

og her passer som fod i hose *moderen giver barnet die* = *moderen dier barnet*.

E. H.

? Til Mål & Mæle!

Det er en kendt sag at til tidligere styrede genitiv, hvad man kan se af former som *til lands* og *til salgs*. Men hvad så med *til døde*, *til grunde*, *til hånde*, *til orde*, *til stede*, *til syne*? Er det gamle dativer eller hvad? Kunne *til* også styre dativ?

Niels Graaavang,
Hedehusene

! Kære Niels Graaavang.

Nej, *til* kunne kun styre genitiv på oldnordisk, ordet efter *til* skulle altid stå i genitiv. Alle de nævnte former på *-e* er faktisk også rester af gamle genitiver. Forskellige ord havde nemlig dengang forskellige genitivsformer, ligesom forskellige ord i dag kan have forskellige flertalsformer: *hus-huse* overfor *kamel-kameler*.

Sted, *syn*, *vej* og *hånd* havde således *-ar* i genitiv endetal; det hed altså fx: *til synar*; *død* havde *-a* i genitiv ental, og *ord* og *grund* havde *-s* i genitiv ental. Imidlertid er det genitiv flertal der ligger til grund (!) for *til grunde*, *til hånde* og *til orde*, og i genitiv flertal havde alle tre ord *-a*, altså fx *til grunna*.

Siden da er der sket to ting: *-s* har fortrængt alle andre endelser som genitivsmærke, således at alle ord i dag bøjes med *-s*: for et *syns* skyld, et *ords* bogstaver. *til* styrer ikke genitiv mere: *bilen kom til syn*,

han er dygtig til ord og remser.

Men de faste vendinger gå til grunde og hånede, komme til stede, syne og orde og skaffe til veje har nu eksisteret i ca. 1000 år upåvirket af disse to forandringer i sproget.

Det mærkelige er nu at de ikke har kunnet modstå en tredje forandring som er sket i det samme tidsrum, nemlig at *-a* i sidste stavelse er blevet til *e* som udtales *ø*, fx *gata* til *gade*. Desuden er der forsvundet *r* i nogle af ordene. På den måde er til *synar* blevet til *til syne* men ikke til *til syns* eller *til syn*.

Dette er et godt eksempel på hvor svært det er at forklare hvorfor sproget har forandret sig som det har. Hvorfor er faste vendinger stærkere end forandringer i bøjning og ordføje, men svagere end lydlige forandringer?

Det er derfor på tide at vi med rette slår os til tåls med at allehånde former til dels på tværs af alt sætter os til gavn til vægs i vores overvejelser.

O. T.

? Til redaktionen af Mål & Mæle.
Hvordan udtales ordet *købmand*, skal man kunne høre *b*? Og hvad med *Købmagergade*?

Helle Jensen
Charlottenlund

! Kære Helle Jensen.
De fleste mennesker udtaler ordene som om det stavedes *kømmand* og *køm-*

margade, altså uden *b* – så vidt jeg ved; jeg har ikke talt med et flertal af Danmarks befolkning.

Jeg kan ikke se at man bør rette folk der siger ordene med *b*, de er blot lidt mindre dovne end os andre. Det ville også være en billig måde at gøre sig overlegen på – ved intolerance.

Købmand er sat sammen af *køb* og *mand*. Grunden til at *b* ikke udtales, kan være at man næsten gør det samme med munden når man udtaler *m* og *b*. *b* udtales nemlig ved at man lukker læberne sammen så luftstrømmen standses. *m* udtales også ved at man lukker læberne, men her kan luften strømme ud gennem næsen, fordi man her har ganesejlet hængende ned så det ikke lukker for passagen til næsen. Ved udtalen *kømand* åbner man altså blot lidt for hurtigt ganesejlet for passagen.

Købmagergade hed oprindeligt *Kødmangergade*, og det betød slagtergaden – der ligger da også stadig et par slagtere i den. Men allerede i 1600-tallet har der været folk som ikke har kunnet forstå ordet. De har troet at det der (åbenbart) udtales *kømanger* (altså uden blødt *d*) nok i skriften havde et *b* ligesom købmanden, og *-manger* er blevet til *-mager* ligesom i *skomager*, *hattemager*, *sadelmager* osv. Derved har vi fået den besynderlige profession *er købmager*. Forklaringen på udtalen er den samme som ved *købmand*.

O.T.

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Tøgeby

Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen

Ekspedition:

Arena, Forfatternes Forlag.

Hald Hovedgaard

8800 Viborg

Telf. (06) 63 80 60.

Giro 6253857

Tryk:

Nørhaven Bogtrykkeri a/s,
Viborg

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 35,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til forlaget Arena. Alle henvendelser om adresseforandring, fejl ved bladets levering osv. bedes derimod rettet til postvæsenet. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Sprognævnet

-hvad er det?

Sprognævnet – eller *Dansk Sprognævn* som det officielt hedder – er en statsinstitution der skal »give myndighederne og offentligheden råd og vejledning i sproglige spørgsmål«.

Nævnet blev oprettet i 1955 (bekendtgørelse af 29. 4. 1955) af undervisningsminister Julius Bomholt. Og da Kulturstyrelsen i 1961 blev udskilt fra Undervisningsministeriet, rykkede Dansk Sprognævn med over i det nye ministerium. Siden da er bekendtgørelsen blevet justeret to gange, og det nuværende grundlag for nævnets arbejde er Kulturstyrelsens bekendtgørelse af 8. 2. 1967, udstedt af Bodil Koch.

En af Sprognævnets arbejdsopgaver er at »samarbejde med de andre nordiske sprognævn«. At dette er blevet udtrykkeligt nævnt i bekendtgørelsen, skyldes bl. a. at oprettelsen af Dansk Sprognævn i nogen grad var (fælles)nordisk inspireret.

I 1941 stiftedes *Dansk Forening til Nordisk Sprogøgt*, der bl. a. havde til formål at »virke for bevarelse af det danske sprogs nordiske karakter«. Og i 1944 oprettedes i Sverige – under delvis indflydelse heraf – *Nämnden för svensk språköverd* (der nu hedder *Svenska språknämnden*). Også det svenske sprognævn har fra starten i sine vedtægter haft en bestemmelse om at det skal arbejde for at »vidmakthålla och stärka den nordiska språkgemenskapen«.

I Danmark var der fra omkring 1947 kræfter i gang (bl. a. Lis Jacobsen, igangsætter af Ordbog over det danske Sprog og Nudansk Ordbog, og Peter Skautrup,

der blev Sprognævnets første formand) for at få oprettet et dansk modstykke til det svenske sprognævn. Men som nævnt, først i 1955 blev planerne om et dansk sprognævn realiseret. Det tredje centralnordiske land, Norge, havde da allerede i 3 år haft sit sprognævn (der først hed *Norsk språknemnd* og i dag hedder *Norsk språkråd*).

Hvem er sprognævnet?

Nævnet består af 19–23 medlemmer (i øjeblikket er der 22). De fleste af dem er repræsentanter for institutioner og organisationer (ministerier, højere læreanstalter, skolen, radio og tv, pressen) – også Statens Informationskontor, det nyoprettede organ for kommunikation mellem det offentlige og borgerne, har nu en repræsentant i Sprognævnet. Enkelte er såkaldte personlige medlemmer; de repræsenterer ikke nogen organisation eller institution men er udpeget på grund af særlige faglige – sprogvidenskabelige – kvalifikationer.

Alle nævnets medlemmer er normalt kun samlet én gang om året. Derfor er der nedsat et arbejdsudvalg til at behandle de »løbende sager«. Arbejdsudvalget, der består af 5–9 personer – for tiden 9 – holder møde ca. en gang om måneden. Udvalget kan naturligvis kun overkomme de vigtigste af de sager som nævnet beskæftiger sig med. Fx er det i arbejdsudvalget at principperne for den nye udgave af Retskrivningsordbogen (se nærmere nedenfor) fastlægges.

Det daglige arbejde udføres af Sprognævnets sekretariat under tilsyn af for-

manden for arbejdsudvalget. I sekretariatet er der ansat 6 kontorassistenter (halvdags) og 5 videnskabeligt uddannede sprogfolk (amanuenser); to af amanuenserne er deltidssansatte.

Nævnet har indtil nu haft fire formænd: Peter Skautrup, Paul Diderichsen, Poul Lindegård Hjorth og Allan Karker.

Tre hovedopgaver

Af de arbejdsopgaver der er fastsat i bekendtgørelsen, er der tre som er særlig vigtige og som lægger beslag på en særlig stor del af sekretariatets og arbejdsudvalgets tid. Det er indsamlingen af nye ord, arbejdet med at forberede en ny udgave af Retskrivningsordbogen, og svartjenesten, dvs. besvarelsen af de sproglige spørgsmål som institutioner, virksomheder og privatpersoner stiller til Sprognævnet.

Nye ord

Det er Sprognævnets opgave at holde øje med sprogudviklingen, eller som det er formuleret i den ministerielle bekendtgørelse: »At indsamle og registrere nye ord, former og vendinger, herunder forkortelser«. Denne indsamling af nye ord mv. er, foruden at være en selvstændig forskningsopgave, et uundværligt grundlag for Sprognævnets virksomhed i øvrigt. Hverken arbejdet med Retskrivningsordbogen eller svartjenesten ville kunne udføres forsvarligt uden det seddelkartotek med nye ord og ordanvendelser mv. der er opbygget af Sprognævnet i den sidste snes år.

Seddelkartoteket, der den 1. april 1976 indeholdt ca. 465 000 citatsedler, er det eneste af sin art i Danmark. Sprognævnet alene er ansvarlig for at indfange de sproglige fornyelser der har fundet sted siden 1955. Og nævnets samling af citatsedler er et så centralt hjælpe-

middel at den må betragtes som den væsentligste forudsætning for det »videnskabelige grundlag« som Sprognævnet skal arbejde ud fra.

Fra knækort til navlekort

Den vej som et nyt ord gennemløber fra det noteres første gang til det indtager sin plads i den alfabetiske orden blandt sprogets andre ord i ordbøger o.l., kan illustreres ved hjælp af ordet *lårkort*.

Ordets historie – eller rettere den del af ordets historie som direkte har kunnet iagttages – begynder tirsdag den 25. januar 1966. Amanuensis i Dansk Sprognævn Jørgen Eriksen læser sin daglige avis, Politiken, rutinemæssigt med en kuglepen ved hånden. Allerede på avisens forside støder han på ordet *lårkort*, som han ikke synes han har set før. Ordets nyhedspræg er desuden fremhævet ved at det er skrevet med en »pædagogisk delestreg« – *lår-kort* – så man straks kan se hvad ordet er lavet af. Jørgen Eriksen understreger ordet og sætter samtidig et par mærker mere så man senere kan se hvor stor en del af den omgivende tekst der skal følge med citatordet.

Avisiden med *lårkort*-citatet lægges derefter i en bunke sammen med de andre indstregede sider fra dagens avis, og et par måneder senere når stakken frem til de medarbejdere der skal sørge for at de understregede ord kommer på kartoteks-sedler. Citatet med *lårkort* klippes ud og klistres på en seddel i format A 6, øverst i venstre hjørne skrives »excerpistens« (her altså Jørgen Eriksens) initialer, i højre hjørne sættes opslagsordet sammen med en oplysning om hvad ordklasse det er (adj. = adjektiv, tillægsord), og nederst på sedlen noteres det hvor udklippet stammer fra (decimaltallet 1,1 efter datoen betyder side 1, spalte 1).

Pol. 25.1.66. 1,1

Figur 1. Kartotekssedlen med Sprognævnets citat med ordet lårkort.

Hermed er citatsedlen færdig. Men før den sættes på plads i det alfabetiske kartotek, skal den passere det såkaldte andetledsregister. Andetledsregistret er et kartotek hvor sammensatte og afledte ord er ordnet efter deres sidste led. Et ord som *fradragsjungle* skal derfor findes under *-jungle*, *miljøvenlig* under *-venlig*, og *frækkert* og *sjofert* under *-ert*. I andetledsregistret føres *lårkort* på seddel sammen med bl.a. *knækort*, som nok har været det umiddelbare forbillede for *lårkort*. Og senere får ordene følgeskab af andre mere eller mindre fantasifuldt dannede tillægsord med *-kort* som sidste led, fx *hoftekort*, *hulkort*, *navlekort*, *numsekort*, *overknækort*, *superkort*, *trussekort*. Navneordene på *-kort* (*hulkort*, *frikort*, *mimrekort* og mange flere) sættes derimod på sedler for sig selv.

Nyt eller gammelt?

Efter visitten i andetledsregistret anbringes sedlen med *lårkort*-citatet på sin alfabetiske plads i det kartotek der kaldes »Ny Samling«. I dette kartotek anbringes alle nye citatsedler; og ca. hvert andet år, når der er 50–60 000 sedler i kartoteket, blades det hele igennem og hvert ord sættes efter tur under anklage for ikke at være nyt. Man undersøger om de enkelte ord i forvejen skulle stå i »Gammel Samling«, dvs. det kartotek som rummer alle citatsedler bortset fra dem der er kommet til i de sidste par år. Og man forsøger ved hjælp af opslag i ordbøger (dansk-danske, ordbøger mellem dansk og andre sprog, fagordbøger) og i leksikonner, fagbøger, kataloger fra stormagasiner og varehuse m.m. at finde

eksempler på at ordene faktisk er af ældre dato.

De ord (og ordanvendelser, ordbetydninger og ordforbindelser) der må frikendes på grund af bevisets stilling, regnes for nye – de andre sættes på plads i »Gammel Samling«.

Absolut sikkerhed får man altså ikke. Et nyt ord er ret beset blot et ord som man ikke har kunnet bevise var gammelt.

Bøger o. l. om nye ord

De nye ord der ligesom *lårkort* må antages at være kommet til i 1966–67 er trykt (med citater til at belyse bøjning, betydning, stavning, stilværdi o. l.) i den fællesnordiske publikation *Nordiske sprogproblemer 1966 og 1967* (1968). Ordene fra den næste toårsperiode er derimod offentliggjort i en selvstændig bog, *Ny ord i dansk 1968–69* (1972). Som det er fremgået ovenfor, er arbejdet med at lave sådanne nyordsbøger ret tidkrævende. *Ny ord i dansk 1970–71* er derfor noget forsinket, men forhåbentlig kan den udkomme i slutningen af 1976.

De fleste af de nye ord som ikke er dannet af ordstof som i forvejen fandtes i dansk, låner vi fra engelsk eller svensk. Allan Karker har i de nordiske sprognævns årsskrift, *Sprog i Norden 1971*, skrevet en artikel om den svenske (og norske) indflydelse på dansk. Påvirkningen fra engelsk og amerikansk er behandlet indgående i *Knud Sørensen: Engelske lån i dansk* (Dansk Sprognævns skrifter 8, 1973).

Retskrivningsordbogen

Man støder undertiden på den opfattelse at »Sprognævnet det er dem der bestemmer over sproget«. Det er forkert. Men et gran af sandhed er der dog i det. For når det drejer sig om retskrivningen, har Sprognævnet faktisk fået tillagt en

vis kompetence, nemlig at »redigere og udgive en dansk retskrivningsordbog«.

I de sidste ca. 100 år har retskrivningen været et område som statsmagten fastsatte reglerne for. Principperne for retskrivningen er nedfældet i forskellige bekendtgørelser og er anvendt i praksis i de »officielle« retskrivningsordbøger. Den nyeste af disse officielle ordbøger er *Retskrivningsordbog 1955* – af mange måske bedre kendt som »Den Grønne« – der er udgivet af Dansk Sprognævn.

Såvel Retskrivningsordbogen som Sprognævnet er altså fra 1955. Og det er da heller ikke Sprognævnet »selv« der har redigeret den nugældende officielle ordbog. Den er lavet af Jørgen Glahder. Hele den pålagte opgave, at redigere og udgive en retskrivningsbog er altså først løst når Sprognævnet om forhåbentlig ikke alt for mange år har udsendt en ny udgave af Retskrivningsordbogen.

Ordforrådet suppleres

Retskrivningsordbogen er som nævnt fra 1955, så den mangler naturligvis de ord der er kommet ind i sproget den sidste snes år. En vigtig del af arbejdet med at revidere ordbogen er derfor at få ført ordforrådet up to date. Det er ikke til at sige præcist hvor mange nye ord der er kommet til siden 1955, men det kan dog give et fingerpeg at bogen *Ny ord i dansk 1968–69* indeholder ca. 500 ord og ordanvendelser som er blevet mere eller mindre almindelige i de to år bogen omfatter.

Og i øvrigt er det ikke bare nye ord der skal sættes ind i den nye udgave af Retskrivningsordbogen. Også ældre ord som måske er blevet overset eller glemt i første omgang, eller som er blevet almindeligere de sidste år, må med.

Man må altså finde ud af hvad det er for ord der ikke er med i ordbogen. Det

manicure *no.*, -n, *u. fl.*; manicurere *uo.*, -ede.
 maniereret *to.*, *ikk. d. s.*
 manifest *no.*, -et, -er; manifestation *no.*, -en, -er; manifestere *uo.*, -ede; manifestering *no.*, -en, -er.
 manikøer *no.*, -en, -e (*hist.*); manikøisk *to.*, *ikk. d. s.*; manikøisme *no.*, -n, *u. fl.*
 manilla|cigar, -hamp.
 manille *no.*, -n, -r (*trums i l'hombre*).
 maning *no.*, -en, -er.
 manio|depressiv.
 manipulation *no.*, -en, -er; manipulere *uo.*, -ede.
 manisk *to.*, *ikk. d. s.*
 manke *no.*, -n, -r; manke|får, -hår.
 mankere *uo.*, -ede.
 manket *to.*
 manko *no.*, -en, -er.
 manna *no.*, -en, *u. fl.*; manna|gryn, -korn, -saft.
 manne *se* mand.
 mannequin *no.*, -en, -er; mannequin|opvisning.
 manometer *no.*, -met(e)ret, -metre.
 mansard *no.*, -en, -er; mansard|tag.
 mantel *no.*, -en, mantler (*foræld.*: kappe); mantel|sæk.
 mantille *no.*, -n, -r.
 mantisse *no.*, -n, -r.
 manual *no.*, -et, -er.
 manuducend *no.*, -en, -er; manuducere *uo.*, -ede; manuduktion *no.*, -en, -er; manuduktør *no.*, -en, -er.
 manuel *to.*, -t, -le.
 manufaktur *no.*, -en, -er; manufaktur|handel, -handler; manufakturist *no.*, -en, -er; manufaktur|varer *no.*, *fl.*
 manuskript *no.*, -et, -er.
 manøvre *uo.*, -n, -r; manøvre|dygtig; manøvrere *uo.*, -ede; manøvrering *uo.*, -en, -er.
 mappe *no.*, -n, -r.
 marabu *no.*, -en, -er; marabu|stork.
 marathon|løb.
 march *no.*, -en, -er.
 marchal *se* marskal.
 marchere *uo.*, -ede; march!; march|færdig, -ordre.
 marcipan *no.*, -en, *u. fl.*; marcipan|figur.
 mare *no.*, -n, -r.
 mare|halm, -kat.

gør man ved at sammenligne med andre ordbøger, fx Vinterberg & Bodelsen: Dansk-engelsk ordbog og Nudansk Ordbog, og med Sprognævnets seddelkartotek.

De problemer der er forbundet med at supplere ordforrådet, kan illustreres ved en gennemgang af en af Retskrivningsordbogens spalter. Den spalte det drejer sig om, går fra *manicure* til *marekat*; den er afbildet som figur 2. En sammenligning af ordene i den udvalgte spalte med de ovenfor nævnte hjælpemidler giver som resultat en vældig lang liste over ord som ikke er med i Retskrivningsordbogen. Listen indeholder blandt andet følgende ord:

manicurist
 manifestvenstreorienteret
 manifold
 manik
 manipulage
 manipulativ
 manipulator
 manipulatorisk
 manipulatør
 manipulerbar
 mantra
 manus
 manuskriptuddeler
 manøvrerbar
 maofascist
 maoflip
 maoisme
 maoist
 maoistisk
 maokrave
 mappedyr
 mappel
 marcipanbrystkasse

Og man kunne sagtens inddrage mere ordstof, fx fra fagsproget; alene fra *Warren: Dansk-Engelsk Teknisk Ordbog* (1970) kan bl.a. disse sammensætninger med *manometer* som førsteled tilføjes:

Figur 2. En spalte fra Retskrivningsordbogen

manometerhane – manometerhus – manometerlog – manometerrør – manometerstuds – manometertryk – manometerventil – manometerviser – manometervæske.

Ikke alle de her nævnte ord kommer med i ordbogen. I danske retskrivningsordbøger har man traditionelt udelukket sammensatte og afledte ord som kan dannes uden videre, ligesom sjældnere eller mere fagsproglige ord normalt ikke tages med. Men nogle af listens ord skal med. Listen må altså gå igennem og det må for hvert ord overvejes om det er ét som ordbogens kommende brugere med rimelighed kan forvente at finde i den. Udfaldet af et sådant sorteringsarbejde skal ikke foregribes her, men man skal næppe regne med at mere end ca. en halv snes af de nævnte ord slipper igennem. Hvilke må læseren selv søge at vurdere – og så i øvrigt væbne sig med tålmodighed indtil facitlisten udkommer.

En ny retskrivningsreform?

Revisionen af Retskrivningsordbogen er ikke kun et spørgsmål om at indsætte nogle flere ord. Også de ord der står der i forvejen må tages nærmere i øjesyn.

Nogle af ordene i den nugældende udgave kunne måske undværes. Mon ret mange ville savne fx *maning*, *mantel* og *mantelsæk* i den afbildede ordbogsspalte?

Og man må være opmærksom på om de oplysninger som ordbogen giver om ordenes bøjning, køn o.l. stadig gælder. Om ordet *manual* (stadig figur 2) bør det således tilføjes at det også kan betyde »håndbog«, men at det i så fald ikke længere er et intetkønsord men fælleskøn: *en manual*, *manualen*.

Hvis man bruger Retskrivningsordbogen hyppigt, kan man dårligt undgå at bemærke at der er visse inkonsekven-

ser i den. Et af de ømme punkter er spørgsmålet om fordobling af konsonant (medlyd) under bøjning: et ord som *kolon* skal i bestemte form ental skrives med ét *n*, *kolonet*, men ved *lokum* skal man fordoble *m*'et, *lokummet*, og i *punktum* må man selv om man vil fordoble eller ej, *punktumet* og *punktummet* er lige gode. Sådanne inkonsekvenser er der naturligvis ikke nogen grund til at gentage i en ny udgave af ordbogen.

De enkelte ords stavemåde må også overvejes når ordbogen skal revideres. Der er dog ingen grund til at regne med at den nye udgave af Retskrivningsordbogen vil betyde en reformering af stavningen. Man skal altså hverken regne med (håbe på, frygte) nogen gennemgribende fordanskning af fremmedordenes stavemåde (fx *byro*, *nivo*, *intervøju*, *stasjon* i stedet for *bureau*, *niveau*, *interview*, *station*) eller afskaffelse af stumme bogstaver (fx *jem*, *vem*, *senne*, *bonne* i stedet for *hjem*, *hvem*, *sende*, *bonde*). Bortset fra de nævnte reguleringer af inkonsekvenser bliver der næppe tale om andet end småjusteringer af enkeltord. Fx er det sandsynligt at de almindeligt brugte stavemåder *penalhus* og *krebinet* vil blive tilladt i den nye ordbog; i Retskrivningsordbog 1955 er ordene stavet *penalhus* og *crepinette*.

Spørgsmål og svar

Den sidste af Sprognævnets tre hovedopgaver er at »besvare sproglige spørgsmål fra institutioner og private« – altså fra alle dem som spørger.

Man kan enten ringe (01 11 37 05 kl. 10–16) eller skrive til Sprognævnet (Vester Voldgade 115, 3., 1552 København V) og bede om at få svar på et sprogligt spørgsmål. I finansåret 1975/76 kom der ca. 4900 telefonspørgsmål og ca. 1700 brevspørgsmål. Bortset fra at disse tal

viser at stadig flere spørger Sprognævnet til råds (året før var tallene ca. 4000 og 1600), er de ikke meget oplysende. Der er forskel på spørgsmålene, og det arbejde der er forbundet med at svare på spørgsmålene kan svinge kraftigt: Nogle af spørgsmålene kan besvares ud af hovedet. Andre – vistnok de fleste – kræver et par opslag i citatsamlingen eller i ordbøger og grammatikker. Og atter andre kan først besvares efter dages eller ugers undersøgelser; bogen *At færdes i sproget*, der blev udsendt i 1975 i anledning af tyveåret for nævnets oprettelse, indeholder bl.a. artikler der er udsprunget af sådanne særlig krævende spørgsmål.

Hvem – Hvad – Hvordan?

En nærmere behandling af Sprognævnets rådgivnings- og oplysningsvirksomhed måtte i det mindste komme ind på følgende tre problemer:

- Hvem er det der spørger Sprognævnet til råds?
- Hvad er det folk spørger om?
- Hvordan svarer Sprognævnet dem?

Det første spørgsmål er ikke til at svare på. Spørgerne skal ikke oplyse hvad de hedder, hvad de laver osv. Nogle gør det dog uopfordret, og på grundlag af disse navngivne spørgere kunne det se ud til at i hvert fald følgende sprogbrugergrupper henvender sig relativt hyppigt til nævnet: lærere, journalister, ansatte i reklamebureauer, sekretærer og skrivestuepersonale i private firmaer og i offentlige institutioner.

Det tredje spørgsmål vil det føre for vidt at søge at svare på i denne artikel. Men spørgsmålet om hvordan Sprognævnet argumenterer, hvilke holdninger der ligger til grund for argumentationen osv. kan besvares: Hvert eneste af de ca. 65 000 spørgsmål som nævnet har besvaret siden 1955 er tilgængeligt; der

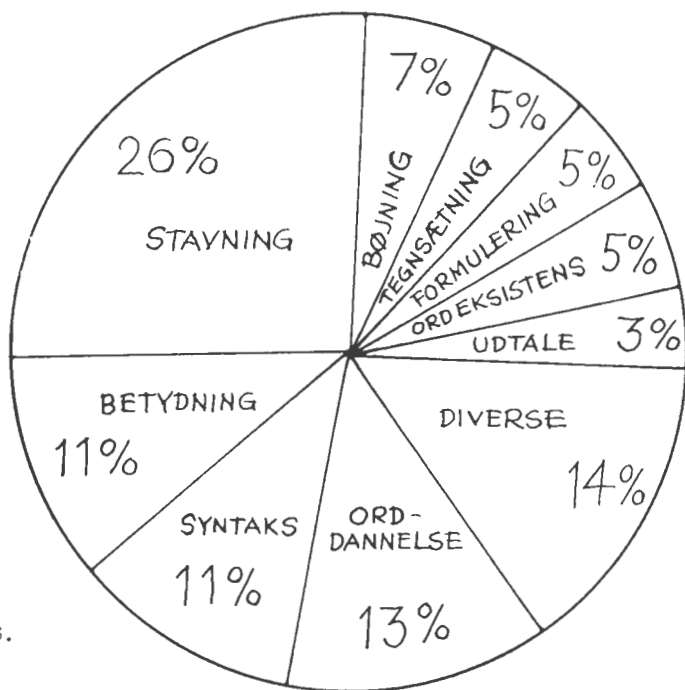
er taget kopi af de svar der er afgivet skriftligt, og de mundtlige svar er ført til protokols. Et mere overskueligt materiale foreligger i de svar der er offentliggjort i nævnets årsberetninger og i halvårsbladet *Nyt fra Sprognævnet* (se nærmere nedenfor). Erik Hansen har i en artikel med titlen »Den hemmelige præmis« taget argumentationen i nogle af Sprognævnets svar under indgående kritisk behandling. Artiklen står i bogen »Analyser af sprogbrug. Argumentation«, redigeret af Klaus Kjøller (1975).

November 1975

Der findes ingen oversigt over hvad folk spørger Sprognævnet om. Men en stikprøve kan måske antyde hvad slags spørgsmål der er tale om. Stikprøven består af de 435 spørgsmål som blev stillet i telefon i november 1975. Spørgsmålene er grupperet efter emne, og fordelingen på de forskellige emneområder fremgår af figur 3. Placeringen af et spørgsmål i en bestemt emnegruppe er langt fra altid indiskutabel, og emneinddelingen er grov. Alligevel giver figur 3 dog nok et nogenlunde billede af det indbyrdes forhold mellem de forskellige arter af spørgsmål.

Som det fremgår af figuren er stavespørgsmålene den største enkeltgruppe. Og inden for stavespørgsmålene er især følgende typer hyppige: 1) ét eller to ord? (*i dag/idag, til lykke/tillykke* osv.), 2) stort eller lille begyndelsesbogstav, især i navne som *Den Engelske (engelske?) Kanal*, 3) dobbelt- eller enkelt-skrivning: *tandfrembrud(d)et, oplæg(g)et* o.l., 4) orddeling, fx *repub-lik* eller *republik*?

Også orddannelsesspørgsmål er der mange af. Herunder hører fx spørgsmålene om det hedder *iøjnefaldende* eller *iøjnefaldende, islænder* eller *islænding*,

Figur 3.

bagest eller *bagerst*. Den største undergruppe udgøres af de såkaldte fugeproblemer, dvs. problemer i forbindelse med bindebogstaverne *e* og *s*: Hedder det *tidkrævende* eller *tidskrævende*? Hvad er mest korrekt, *kokelev* eller *kokkeelev*? Hvorfor hedder det *aftenkaffe* uden *s* men *aftensmad* med *s*.

»Autoriserede definitioner«

Gruppen af betydningsspørgsmål indeholder bl.a. spørgsmål om hvad ordene *sociolekt* og *statussymbol* betyder, om der er forskel på betydningen af *ulykke* og *katastrofe*, og hvad den »korrekte definition« på *fødevarer* er. Spørgsmål af den art besvares som regel ved hjælp af ordbøger (især Ordbog over det danske Sprog og fremmedordbøgerne) og citat-sedler fra ordkartoteket.

En sådan fremgangsmåde kan naturligvis ikke undgå at skuffe dem der rin-

ger for at få udleveret »den autoriserede sprognævnsdefinition«. For den findes ikke. Sprognævnet kan sige noget om hvordan og i hvilken betydning ord som fx *demokrati*, *rødstrømpe*, *ligusterfascist* og *fødevarer* bruges af forskellige grupper af sprogbrugere, og det kan udtale sig om det hensigtsmæssige eller uhensigtsmæssige i at ordene bruges på denne eller hin måde. Men Sprognævnet hverken kan eller vil bestemme – fastlægge eller fastholde – hvad *demokrati*, *rødstrømpe* osv. skal betyde.

Blandt de syntaktiske spørgsmål (spørgsmål om ordføjning, sætningsbygning) gør to typer sig særlig gældende. Den ene rummer problemerne om brugen af *jeg*, *du*, *han*, *de* osv. over for *mig*, *dig*, *ham*, *dem* osv., fx *Peter er større end jeg/mig*? Den anden drejer sig om valg af den rette præposition (det rette forholdsord): hedder det fx »fritaget for

sit ansvar« eller »fritaget fra sit ansvar«? Er man om bord i eller på et skib? Og fryser man fingrene eller fryser man om dem?

Nogle eksempler fra de øvrige emnegrupper: Et par af bøjningsproblemerne i november 1975 var om *cyklusser* eller *cykler* er den korrekte flertalsform af *cyklus*, og om man kunne tillade sig at bruge *åbn* som bydemåde af *at åbne*. Spørgsmål om ordeksistens gik bl.a. ud på om der var noget der hed *bankolog*, *kapabilitet*, *succesfuld* og *økoteknik*. Og det ene af de tolv udtalelsspørgsmål var klassikeren om *forudsætning*: skal trykket ligge på første eller tredje stavelse?

Gruppen »diverse« rummer dels de egentlige diversespørgsmål, dvs. spørgsmål som ikke kan anbringes andre steder, dels forskellige nogenlunde klart afgrænsede smågrupper. Bl.a. skjuler der sig her spørgsmål om ords køn (*en* eller *et indeks*? *en* eller *et rundspørge*?) og om ords etymologi (historie, oprindelse), fx hvad kommer *kvaksalver* af? hvad er lykkens *pamfilius* egentlig for én? Hertil kommer spørgsmål om titulering o.l., fx om det hedder *fru direktør Grete Lassen* eller *direktør fru Grete Lassen* eller *fru direktør Otto Lassen*, og om det er lige så høfligt at skrive *fr.* som *fru* eller *frøken*. En genganger blandt de stilistiske spørgsmål er det der drejer sig om brugen af *vores* over for *vor*, *vort* og *vore*.

En del af læserne er nok blevet irriteret over at læse om disse mange spørgsmål uden at få svarene på dem. Men hvis hvert enkelt spørgsmål skulle have været besvaret blot nogenlunde anstændigt, ville det have krævet meget mere plads end der er til rådighed her – og det ville også have forskubbet balancen i denne ret alment orienterende artikel. Man kunne måske lave en art facitliste, men den ville skjule så mange væsentlige forbe-

hold, nuancer mv. at den ville gøre mere skade end gavn. Denne forklaring hjælper selvfølgelig ikke den læser der nu er kommet i alvorlig tvivl om et eller flere af de nævnte problemer. Han eller hun er velkommen til – ligesom alle andre med sproglige problemer – at spørge Sprognævnet.

Sprognævnet og offentligheden

Nogle af de vigtigste eller mest interessante svar på sproglige spørgsmål er som tidligere nævnt offentliggjort i Sprognævnets årsberetninger eller i halvårsbladet *Nyt fra Sprognævnet*. Man kan tegne abonnement på *Nyt fra Sprognævnet* ved at betale 10 kr. én gang for alle til nævnets postkonto 6 10 17 20. Bladet udsendes i ca. 11 000 eksemplarer (april 1976) og er således et vigtigt led i nævnets kontakt til offentligheden.

I det hele taget har Sprognævnet i højere og højere grad formået at gøre sig gældende i offentlighedens bevidsthed. Sprognævnets publikationer bliver som regel velvilligt og anbefalende omtalt i dagspressen. Og det hænder også at nævnet – ligesom landets øvrige »notabiliteter« – bliver taget under behandling i dagbladet Politikens satiriske bagsiderubrik »At tænke sig«. Det var således ad denne kanal at befolkningen erfarede at Sprognævnet omsider havde løst gåden om »hvorfor det hedder en *agurk* når det hedder *cigar*«).

»At tænke sig« har også æren for følgende prægnante formulering. Den blev bragt under overskriften BABU-BABU og med Dansk Sprognævn som underskriver. Og den er rammende nok til at slutte denne artikel:

Er De i ordnød, rykker vi ud med sproget.

Henrik Galberg Jacobsen, f. 1944
amanuensis i Dansk Sprognævn

Røget og speget

Kender De denne historie:

»Mit ur er forsvundet! Da jeg gik i seng i går aftes, lå jeg det på natbordet.«
– »Undskyld: lagde.« – »Hva', nå altså, jeg lagde det på natbordet, og i morges, så lagde det der ikke mere.« – »Øh, ... så lå det der ikke mere.« – »Hvad pokker, hedder det *lagde* om aftenen og *lå* om morgenen?«

Få til at

Det er et gammelt problem i dansk, at skelne mellem *ligge* og *lægge*, og sammenblandingen af dem er i al fald tidligere brugt som tegn på ringe dannelse. Det er velkendt at Storm P.s vagabonder og andet godtfolk af de lavere rangklasser ikke rigtig kan klare forskellen: »Og jæ' fik den lille Mortensen te' a male Skiltet – Havfruen fra Sanvischørerne – og dér la' Rosa – yndefuld og let – på Bølgens savtakke Toppe – med gult Haar og blaa Øjne – lidt svær fortil – for og faa Husarerne ind –«

Hvordan kan det nu gå til at sådan to ord pludselig ikke kan holdes ude fra hinanden, når det nu ellers er gået nogenlunde i et årtusinde? Er det logikken og den sunde fornuft der pludselig svigter det danske folk?

Forholdet mellem *ligge* og *lægge* er det at *lægge* er et »få til at«-ord i forhold til *ligge*: at *lægge* noget på bordet er 'at få noget til at ligge på bordet'; *lægge* har genstandsled: *jeg lægger pengene her*, det har *ligge* ikke, men det har *lægge's* genstandsled som grundled: *pengene ligger her*.

han lagde uret på natbordet
uret lå på natbordet

Der er flere par af den slags udsagnsord i sproget, og der er knas med de fleste af dem når det gælder om at holde dem ude fra hinanden, og ikke al usikkerheden er begrænset til den yndefulde Rosa og hendes venner.

Det må officeren have fået galt i halsen

Vi tager de andre fra en ende af.

Springe/sprænge. Det hedder *broen springer i luften* og *de sprænger broen i luften*. *Sprænge* er altså fåtilat-ordet, men der er mange der har besvær med at skelne: *de sprang broen i luften*.

Synke/sænke. Skibet sank, men fjendtlige fly sænkede skibet. Det er altså *sænke* der skal have genstandsled, men man hører jo også sådan noget som *synk lige snoren en smule*. Det berettes at Hofmarskallatets instruktion til æreskompagniet ved Frederik VI's bisættelse indeholdt sætningen »naar det høie Lig kommer gaaende, synker Officeren sin Sabel.« Det lyder jo komisk, men det er meget speget det hele: i den korrekte sprogbrug skal man *sænke* i betydningen 'få til at synke' – undtagen når det drejer sig om at få mad- og drikkevarer til at synke ned gennem spiserøret på sig selv. Så hedder det nemlig alligevel *synke*!

Hang/hængte. Her findes forskellen kun i datid. Det er *hængte* der er fåtilat-ordet, og det skal altså hedde *øloplukkeren hang på et søm*, men *hun hængte øloplukkeren på et søm* – hvis det skal gå til efter reglerne. Det er i øvrigt en helt kunstig forskel; oprindeligt havde man kun *hængte* i begge betydningerne. Formen *hang* er såmænd kun et par hun-

drede år gammel i dansk, opdyrket af grammatikere og skolelærere, fremmed for folket.

Våg(n)e/vække. Ole vågner og vi vækker Ole. Sådan skulle det være, men man hører jo også *nu vågner vi Ole*.

Ryge/røge. Oprindelig et par af samme slags: *skorstenen ryger*, men *han røger tobak* (altså 'får tobakken til at ryge'). I vore dage har *ryge* vist i alle kredse overtaget begge betydninger, men man kan stadig tale om *at røge sild* – selv om de fleste uden tvivl siger *ryge sild*.

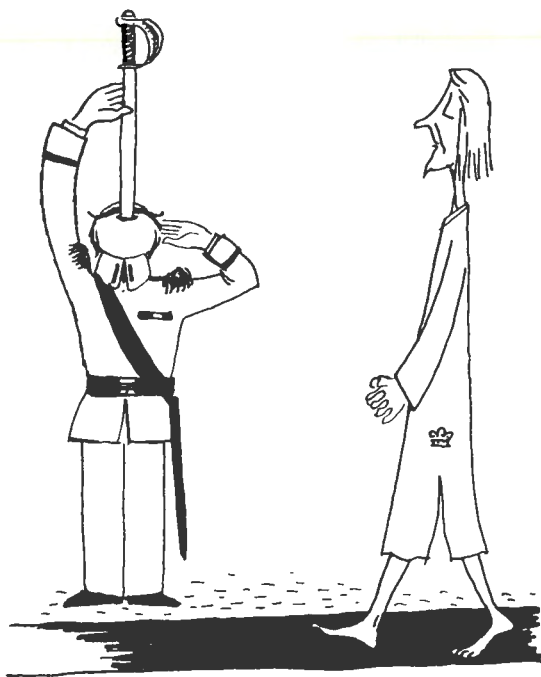
I alle disse tilfælde er der klare tendenser til at de to former glider sammen, først og fremmest således at det et det ord som oprindelig ikke har genstandsled, der overtager begge betydninger: *ligge*, *springe*, *synke*, *hang*, *vågne* og *ryge* trænger ind på det område som til at begynde med klaredes af *lægge*, *sprænge*, *sænke*, *hængte*, *vække* og *røge*.

Et føldende bevis

Men der er også ordpar af denne art som slet ikke viser tegn til sammenglidning.

Det gælder når ordene kun historisk har forbindelse med hinanden. *Dampe/dæmpe* er historisk et sådant par, med *dæmpe* som fåtilat-ordet; når man ville slukke eller 'skrue ned for' et bål, smed man et par skovfulde jord på det og fik på den måde ilden til at *dampe*. Men denne oprindelige betydning er jo helt glemt, og *dampe* og *dæmpe* har for en moderne sprogforneemmelse intet med hinanden at gøre.

Det er det samme med *fare/føre*; i ældre tid betød *fare* nærmest 'rejse' eller 'bevæge sig fra et sted til et andet', og *føre* var det tilsvarende fåtilat-ord. Det er det ikke mere, *fare* og *føre* opleves så forskellige som nat og dag.

Nøjagtig det samme gælder *falde* og *fælde*. Ganske vist betyder *fælde* klart nok 'få til at falde', men kun om træer (og måske til nød modstandere). Var det et ægte fåtilat-ord, skulle det kunne bruges om alt hvad der kan *falde*. Men man kan bare ikke *fælde en cykel, et plankeværk, en sten* osv. Udtrykket *fælde en tåre* ('lade en tåre falde') er et minde om den tid da *fælde* virkelig betød *fælde!*

Parret *stå/stille* ligner hvad betydning angår et af de ægte par ovenfor; *stille* betyder 'få til at stå'. Til gengæld er de meget forskellige mht. formen, og det ser ud til at hindre sammenglidning.

Det svarer til at der heller ikke er tegn til at *få/give, se/vise, stige/hæve* og *dø/dræbe* er ved at glide sammen, skønt *give, vise, hæve* og *dræbe* er fåtilat-ord i forhold til *få, se, stige* og *dø*.

Sidde/sætte er lidt specielt. Her er en vis lighed i formen, men ikke større end at den kan overses; der er også en vis lighed i indholdet, men ikke så klart som i *ligge/lægge, vågne/vække* osv.: *sætte* betyder nok 'få til at sidde' når vi fx siger *sæt brættet fast med et par søm!* (brættet sidder fast med et par søm); men ordet betyder også 'få til at stå': *sæt spanden her!* (spanden står her). Det stemmer med at der kun synes at være en svag tendens til sammenglidning, især i ældre lavkøbenhavnsk: *Mutter, sid vand over, vi skal ha' kogt torsk – nu har jeg sat og ventet en hel time*.

Logik og sund fornuft

Men hvorfor sker nu disse sammenglidninger? Og er de et varsel om åndeligt sammenbrud og det danske folks undergang?

Når det drejer sig om sproghistorie, kan man næsten aldrig sige noget sikkert om årsagerne til at noget sker, og

det kan vi heller ikke her. Men vi kan minde om at dobbeltheder som *ligge/lægge* er noget meget sjældent i dansk; i næsten alle tilfælde hvor vi har et fåtilat-ord, har det ingen særskilt form og vi får altså et enslydende par: *han koger vandet/vandet koger – jeg lånte ham 100 kr./han lånte 100 kr*. Andre udsagnsord af samme slags er *begynde, brænde, brække, dreje, drukne, knække, komme* (sukker i kaffen), *krølle, lære, rokke, rulle, ryste, smelte, standse, starte, stoppe, sulte, trille, tørre, vende, vælte, åbne*. Og der er flere endnu.

Denne dobbeltfunktion giver aldrig misforståelser, for sammenhængen viser altid hvilken form der foreligger: hvis der er et genstandsled, er det fåtilat-udgaven vi har for os.

Dobeltheden i *ligge/lægge, synke/sænke* osv. er altså overflødig. For entydighedens skyld kunne vi sagtens klare os med et enkelt ord. Desuden er dobbeltheden uregelmæssig; det er kun ganske få ord der har to former, de allerfleste har kun én.

I sprogrigtighedsspørgsmål regnes overflødighed som regel for noget der bør undgås: »man bør ikke sige *bakke tilbage, omforandre, borteliminere*«. Og regelmæssighed er noget man plejer at tilstræbe: »når det ikke hedder mens at..., hvis at..., før at..., hvor at..., når at..., så må det heller ikke hedde fordi at...«.

Så hvad det angår er der ingen grund til bekymring over *han har lagt i sengen hele dagen – lad os hellere vågne ham – Nationalbanken har sunket diskontoen* osv. Det er bare logikken og den sunde fornuft der endnu en gang er ved at vinde en sproghistorisk sejr!

Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog
ved Københavns universitet

Før det første ord

Allerede omkring 4 års alderen kan de fleste børn bruge sproget næsten lige så godt som deres forældre. Selvfølgelig kender de ikke helt så mange ord som de voksne, og deres viden om hvordan sproget fungerer og om hvordan det er skruet sammen er naturligvis ikke helt udbygget endnu. Men det grundlæggende mønster er dannet, og i årene op til skolealderen sker der nærmest kun en udvidelse af ordforrådet sammen med en større sikkerhed i den viden barnet allerede har om sprogets opbygning og om hvad det kan bruges til.

I grunden er det en ret fantastisk udvikling børn gennemløber: Ved 1 års alderen dukker de første ord-lignende lyde op (*mam-mam*, *mor*, *vov-vov*), og ordforrådet vokser forbavsende hurtigt. Når børnene er 2 år har de lært 2-300 ord, og når de fylder 3 kan de bruge op mod 1000 ord. Derefter går det knap så

stærkt, og ved 4 års alderen ligger ordforrådet på en 12-1400 ord.

Inden børn er 2 år gamle producerer de ytringer med flere led. Først med 2 led *Kia tat* (træt), *Kia sø* (sød), og nogle måneder senere med flere led *Karen mor ikke arbejder*, *hun tisser på »foderne«*. – Ordstillingen er måske ikke altid helt korrekt, og ordene bøjes ikke hver gang efter de samme regler som hos ældre sprogbrugere, men der er alligevel system i tingene. Samtidig med den hurtige vækst i ordforrådet kommer der mere system i det, og det er sikkert med til at forklare den fart væksten har på her i 2-3 års alderen.

I takt med at ordforrådet bliver større og grammatikken mere udbygget, oplever barnet sproget som et bedre og bedre redskab. I selskab med forældre og lege-kammerater får det hele tiden demonstreret og prøvet at sproget kan bruges

til forskellige ting i forskellige situationer. Det kan bruges til at få kontakt med, lege med, fortælle med, skælde ud med, drille med osv. Men hvad det rent faktisk bliver brugt til afhænger i høj grad af de muligheder som barnet får for at bruge det, og mulighederne er som bekendt ikke ens for alle. Nogle skal ses men ikke høres, andre både ses og høres, men alle udvikler de sig fra at være sprogløse væsner til at blive forbløffende dygtige sprogbrugere på kun 3 år.

Børns sprogudvikling har naturligvis interesseret en masse sprogforskere, men de har normalt været så optaget af at beskrive *hvordan* denne sprogudvikling forløber, at de næsten helt har glemt at beskæftige sig med hvad der overhovedet gør det muligt for børn at begynde at bruge sproget. Først for nylig er nogle engelske og amerikanske sprogfolk begyndt at interessere sig for det der sker før det første ord kommer, og for det der betinger at det kommer.

Give-og-tage-legen

Mysteriet om hvordan sprogudviklingen kommer i gang er på ingen måde løst endnu, men man kan løfte en flig af sløret ved at se lidt nærmere på de lege børn deltager i før de begynder og mens de lærer at tale.

Alle forældre kender give-og-tage-legen hvor man sammen med ungen skiftes til at give hinanden det samme stykke legetøj. For Ann forløb udviklingen på denne måde: Da hun var mellem 8 og 10 mdr. begyndte hun at lære give-og-tage-legen. Efterhånden blev hun bedre til den og ledsagede hver handling, enten det nu var at give eller at tage, med øjenkontakt og evt. et smil. 13 mdr. gammel begyndte hun at efterligne forældrenes *tak* hver gang de fik dukken

eller hvad det nu var af Ann. Men Ann nøjedes ikke med at sige *tak* hver gang hun selv fik dukken, hun sagde også *tak* hver gang hun gav den væk igen. 2 uger senere holdt hun op med at takke når hun gav dukken til forældrene, og brugte kun ordet når hun fik den. 14 dage senere igen begyndte hun pludselig at bruge et andet ord hun kendte, nemlig *sel* hver gang hun gav legetøjet væk, og nogen tid efter blev *sel* erstattet af et *værsgø*. I løbet af et halvt års tid havde Ann altså lært give-og-tage-legen og de sproglige udtryk man i dette samfund plejer at knytte sammen med handlingerne at give og at tage.

Men hvilken betydning har denne leg egentlig for Anns senere brug af sproget? Hvad har give og tage med sprogbrug at gøre? Jo, legen er i virkeligheden udtryk for at Ann, allerede før hun kan sproget, kan udføre mange af de ting som hun senere bruger sproget til. Eller sagt på en lidt anden måde: Netop fordi Ann kan lege give-og-tage-legen er hun i stand til senere at bryde den sproglige kode. Hun ved nemlig allerede en hel del om hvordan sproget fungerer når det dukker op.

Lad os prøve at se lidt nøjere på hvad det er hun ved før hun kan sproget ved at undersøge de forudsætninger som give-og-tage-legen har.

Roller og regler

Al brug af sproget forudsætter roller. Når man taler sammen har man mindst rollen som afsender eller rollen som modtager. Sandsynligvis spiller man også andre roller samtidig med at man optræder som henholdsvis afsender og modtager, men lad os bare nøjes med afsender- og modtagerrollen her.

Give-og-tage-legen forudsætter på sin side at barnet er i stand til at opleve sig

selv først som en der har fået en dukke, og senere som en der giver den væk igen. Selvom det her på det førsproglige niveau kun drejer sig om en dukke, optræder barnet alligevel skiftevis som afsender og modtager – helt på samme måde som man kan sige at barnet senere hen i en samtale først får ordet og lidt efter giver det fra sig igen.

Selvfølgelig er der stor forskel på at udveksle et stykke legetøj og at snakke sammen, dvs. udveksle nogle ord eller symboler, men det foregår ikke desto mindre på nogenlunde samme måde, og det er nærliggende at se give-og-tage-legen som en træning i at administrere afsender- og modtagerrollen.

Ligesom sprogbrugeren forudsætter bestemte roller er visse regler nødvendige. I en uformel samtale mellem to personer gælder der fx en regel om at man med jævne mellemrum skiftes til at tale og lytte. Under give-og-tage-legen oplever børnene i kraft af udvekslingen en regelmæssighed der uden tvivl indgår i grundlaget for den efterfølgende samtaleregel. Tænk også på at det i høj grad er de samme personer barnet leger med og senere taler med.

Men legen er ikke blot med til at strukturere en fremtidig kommunikationssituation, den er også med til at befordre selve sprogudviklingen: For det første hører barnet i de allerfleste tilfælde den voksne sige både *værsgo* og *tak*, ofte med en overdrevent tydeliggørende udtale. For det andet er det i længden svært for barnet uden ord skiftevis at markere sin afsender- og modtagerrolle, især hvis den voksne ikke rigtig gider mere, eller hvis barnet kommer til at lege med en der ikke rigtig forstår legen.

Giv mig den så!

Ser man på selve udvekslingsmønstret, så indebærer den ud over regelmæssigheden

en gensidig anmodning. Begge parter anmoder skiftevis hinanden om at få dukken, og det er en betingelse for at legen kan fungere at parterne efterkommer hinandens anmodninger. Man kan bare forsøge at vente med at give ungen dukken igen, og straks ændrer anmodningen sig til et krav.

Dette krav er tydeligvis motiveret af at barnet oplever et regelbrud, men det er også udtryk for at det behersker noget der minder om en bydemåde, også før det kan tale. Hvordan bydemåden kommer til udtryk kan følgende situation give en fornemmelse af:

C (12 mdr.) sidder på skødet af sin moder, mens moderen viser hende telefonen og foregiver at tale i den. Moderen prøver at presse røret ind mod C's øre og vil have hende til at »sige« noget. Men C skubber røret væk og op mod moderens øre. Dette gentager sig nogle gange. Når moderen så afviser at tale ind i røret slår C på moderens knæ med sin hånd, venter et øjeblik mens hun iagttager moderens ansigt, og rører så ved moderens mund idet hun udstøder en skarp lyd.

C kan ganske vist ikke tale endnu, men ud fra hendes adfærd er der vist ingen tvivl om at hun vil have moderen til at sige noget ind i røret. Hun kan altså godt kommunikere og herunder »formulere« en bydemåde uden sproget, men hun mangler helt klart nogle ord til at præcisere hvad det er hun vil. Og på tilsvarende måde under give-og-tage-legen. Hvis moderen eller faderen lader vente på sig varer det ikke længe før ungen forsøger at give udtryk for et krav, fx ved at stirre intens på den voksne, strække armen ud efter dukken eller ved at pege på den. Adfærden er klart kommunikerende. Det er bare ordene der mangler.

Social kontakt

En af sprogets vigtigste opgaver er at skabe og opretholde social kontakt. For børn er denne sociale kontakt helt afgørende, og allerede i god tid før de begynder at tale kan man se hvordan de gør sig store anstrengelser for at skabe kontakt med de voksne og fastholde den så længe som muligt. Især når børn opdager at de voksnes opmærksomhed kan være af forskellig karakter, er det vigtigt at holde fast på den når den er positiv.

Ex kan man iagttage hvorledes børn omkring 9 mdrs. alderen begynder at vise sig, skære ansigter, og i det hele taget gentage en bestemt adfærd der tidligere har vist sig succesfuld til at opretholde den sociale kontakt så længe som muligt. Et par måneder senere nøjes de ikke

med at vise sig selv frem, men kommer slæbende med alle mulige ting som man skal se, dog ikke for at man skal koncentrere sig om det de kommer med – man får det end ikke selvom man rækker ud efter det. Meningen er nemlig at man alene skal tage sig af ungen. Først omkring 12–13 mdrs. alderen får man tingene overbragt, og fra da af skelner børn mellem at vise (se!) og at give (værsge!), men også med gaven er det primære formål den sociale kontakt.

Give-og-tage-legen kan ud fra dette synspunkt ses som en forholdsvis tidlig måde at opretholde en social kontakt på, og det er interessant at se at barnet i denne leg er i stand til at give før det giver noget i andre situationer. Det kunne tyde på at barnet ikke oplever

give-og-tage-legen som to forskellige handlinger der ligger i forlængelse af hinanden, men som én sammenhængende handlingskæde.

Med sproget får barnet mange flere muligheder for at skabe og fastholde kontakten med andre, og en af de typiske er *Ved du hvad, mor?* efterfulgt af en alenlang beretning der aldrig synes at skulle få ende og som oftest er helt uden pointe.

Her og der; jeg og du

For os der kan sproget er *her* og *der* to ord vi bruger til at udtrykke at et eller andet befinder sig to forskellige steder i forhold til vores egen placering. Men der er det særlige ved disse to ord, at de kun er anvendelige hvis man er nogenlunde sikker på at modtageren i forvejen ved hvor man er, og dermed hvad det er for steder man taler om. *Her* og *der* er nemlig *deiktiske* udtryk, dvs. udtryk der nøjes med at »pege« på det de henviser til, uden at beskrive det og uden at angive hvor der peges fra og hvor der peges til. Det eneste man får at vide, er at det der tales om i det ene tilfælde er i nærheden af afsenderen, og i det andet tilfælde at det er i en vis afstand fra ham/hende.

Før man kender sproget kan man af gode grunde hverken bruge *her* eller *der*, men det forhindrer ikke børn under 1 år i at have en oplevelse af *her* og *der*, en oplevelse der senere kan udmøntes i brugen af *her* og *der*. Se blot på give-og-tage-legen igen. I den deltager børnene som bekendt i to handlinger, en hvor de får dukken og en hvor de giver den væk igen, eller sagt deiktisk: Først befinder dukken sig *her* og siden er den *der*, og barnet markerer de to deiktiske positioner ved først at tage imod dukken og derefter at give den væk igen.

Senere kan man opleve at barnet kombinerer sine bevægelser med forskellige lyde. I et tilfælde opdagede man at barnet pludrede bemærkelsesværdig højt når det udførte her-bevægelsen, altså fik dukken, og tilsvarende lavt når det gav den til den voksne igen.

Her og *der* er rum-deiktiske udtryk, mens *jeg* og *du* kaldes person-deiktiske. De henviser nemlig ligesom *her* og *der* til dem der taler sammen ved at »pege« på dem i stedet for at navngive eller beskrive dem. I give-og-tage-legen falder den rum-deiktiske adfærd sammen med den person-deiktiske, fordi *her* i legen er det samme sted som det sted hvor *jeg* er, og *der* det sted hvor *du* er. Det kan man så fortolke på flere måder: Man kan fx sige at det er udtryk for at barnet har en foreløbig bevidsthed om både *her* og *der* og *jeg* og *du*, men man kan med lige så stor ret hævde at barnet ikke skelner mellem *her* og *jeg* på den ene side, og *der* og *du* på den anden. Give-og-tage-legen er ikke i sig selv noget klart udtryk for hvad barnet kan.

Men uanset hvordan man bør fortolke det, er der stadig langt til brugen af ordene *her* og *der* – eller specielt i denne sammenhæng *tak* og *værsgo* – og *jeg* og *du*. Der er blandt andet den afgørende forskel at henvisningen i den førsproglige brug af deiksis sker helt konkret i situationen ved at barnet giver og får. I den sproglige deixis er henvisninger derimod indbygget i selve ordet. – Det er for øvrigt forklaringen på at barnet ikke førsprogligt kan udtrykke en skelnen mellem rum-deixis og person-deixis. Det kræver nemlig nogle sproglige udtryk at vise om det drejer sig om rummet eller om personen i det. Ikke desto mindre er den førsproglige deixisadfærd vigtige skridt på vejen hen mod brugen af *her*, *der*, *jeg* og *du*.

Sproget kommer trinvis

Jeg har allerede antydnet et par gange at barnets førsproglige udtryksmidler ikke slår til over for mere præcise angivelser af hvad det vil og vil have. Resultatet er ofte skuffelse når den voksne ikke kan finde ud af hvad det er ungen vil. Derfor er der et klart behov for at få et mere præcist udtrykssystem, og dette behov er en af de vigtigste grunde til at sprogudviklingen sættes i gang. — Det er ikke hele forklaringen, for der indgår også biologisk og almen psykologisk udvikling i processen, men det er helt sikkert en meget vigtig del af den.

Sproget kommer lidt efter lidt, og ikke som man kunne tro sådan lige pludseligt. Mange forældre venter ofte spændt på ungens første »ord« som tegn på at nu er barnet begyndt at tale, men i virkeligheden starter barnet før med at »sige noget«. Allerede mens det med en speciel lyd signalerer at en bestemt handling er i gang eller skal til at begynde, prøver det jo på at trænge igennem med en slags meddelelse, at sige noget.

Den mest simple form for disse signaler er fx den høje og lave pludren der fulgte med her-og-der-bevægelserne under give-og-tage-legen. En mere avanceret form er Anns brug af *tak*, både når hun får dukken og når hun giver den væk igen.

Egentlige symboler begynder børn først at bruge når de har lært at ord kan repræsentere noget andet. Når et barn siger *mælk!* for at få noget at drikke, så bruger det ikke mere ordet som et signal, men som et symbol, dvs. som et tegn der står for det der befinder sig i kartonen længere inde på bordet. Denne opdagelse af at en lyd kan stå for noget har enorme konsekvenser for barnets senere udvikling. På længere sigt er det ganske enkelt forudsætningen for at bar-

net fortsat kan opdage og erkende den omverden der omgiver det, især den del der ligger uden for øjnenes, ørernes og hændernes rækkevidde. Umiddelbart betyder det at barnet bliver i stand til at formulere sine forskellige behov langt mere præcist end tidligere.

Det forbavsende og interessante er imidlertid at barnet faktisk er i stand til at kommunikere allerede inden det begynder at bruge symbolerne. I løbet af det første år lærer barnet i samspillet med forældrene at meddele sig uden ord, og som vist er denne kommunikative adfærd det nødvendige grundlag for at symbolerne senere overhovedet kan fungere som kommunikation. Hårdt trukket op lærer børnene først hvordan de skal bruge sproget og derefter selve sproget.

På den måde bliver det samspil som børnene indgår i sammen med deres forældre også meget vigtigt. Det demonstrerer nemlig for børnene hvad sproget kan bruges til, og hvad det ikke kan bruges til. Nogle børn oplever således at sproget kan bruges til meget og at man fx kan bruge det til at løse konflikter med, andre at sproget ikke spiller nogen væsentlig rolle når man skal regulere et samspil. Konsekvensen er at forskellige børn oplever at sproget har forskellige muligheder og dermed forskellig betydning, og det har naturligvis indflydelse på den videre sproglige udvikling.

Hvordan man kan bruge sproget, og hvad det kan bruges til, er derfor ikke noget børn først skal til at lære når de har lært det første ord. Allerede inden ved de en hel del om det.

Ib Poulsen, f. 1949
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Serieproduktion af navne

De fleste af de danske stednavne har sikkert en velbegrundet mening som har været bestemt af et eller andet iøjnefaldende forhold ved stedet eller dets ibrug-tager (hans navn f.eks.). I masser af tilfælde fortøner disse forhold sig desværre i historiens mørke. I nutiden har imidlertid et øgende mindretal af særlige stednavne ikke et sådant nært forhold til det de betegner. De er sprogligt dannede i serier eller kæder, som regel på basis af ét betydningsmæssigt overgreb, men eventuelt også blot sammenholdt af et gentaget (del-)udtryk. Den slags sammenkædninger af navne kaldes ofte gruppenavngivning eller systemnavngivning,

og nogle sider af dette fænomen skal fremlægges i det følgende.

Vi kender især den form for navngivning indenfor områder, hvor der pludselig opstår en hel række identiske enheder, som man ikke kan administrere uden særmærkning. Typiske områder er gader og veje samt skibe og flyvemaskiner.

Det begyndte med Chr. IV

Danmark er meget tidligt repræsenteret med gruppenavngivning. Aldrig så snart er der opstået noget der ligner serieproduktion af ens enheder, før gruppenavngivningen indføres. Det gælder ældst en række af orlogsflådens skibe ved Chri-

stian IV's tronbestigelse (1596). De bar gammeltestamentlige navne som *Samson*, *Josva*, *Jonas* m.fl. I 1600-tallet tager udviklingen af gruppenavngivning fart. Forbruget af orlogsskibe var stort, og der tilkommer nu skibe med navne efter danske landsdele eller deres heraldiske symbol: *Delmenhorst*, *Lindormen* (= Venden), *Nældebladet* (= Holsten), *Kronet Stokfisk* (= Island), *Oldenborg* m.fl. Andre orlogsskibe i 1600-tallets første årtier kaldes *Elefanten*, *Enhjørningen*, *Haren*, *Hinden*, (*Den flyvende*) *Hjort*, *Katten*, *Leoparden* og (*Grå*) *Ulv*. Denne gruppe af dyrenavne spiller en central rolle i 1600-tallets danske (= københavnske) gruppenavngivning. Fra omkring århundredets midte genfindes stort set de samme dyrenavne i en serie i det nyanlagte serieproducerede Nyboder: *Hjorte*-, *Løve*-, *Bjørne*-, *Ulve*-, *Enhjørning*-, *Ræve*-, *Kamel*-, *Hare*-, *Elefant*-, *Hinde*-, *Kanin*-, *Pindsvine*-, *Katte*-, og *Hunde*-*stræde* (evt. *-gade* eller *-længe*). I 1700-tallet tilkommer gaderne med *elsdyr*, *leopard*, *tiger*, *delfin*, *krokodille*, *svane* og *gås* (senere erstattet af *vildand*). Og endnu en gang i 1600-tallet – i 1674 på Resens kort – møder vi disse modedyr i københavnsk navngivning, nemlig i navnene på Christianshavns bastioner: *Enhjørnings*-, *Panter*-, *Elefant*-, *Løve*-, *Tiger*-, *Los*-, *Ræve*-, *Hjorte*-, *Bjørne*-, *Ulve*-, *Hare* og *Kamel bolværk*.

Inden disse bastionnavne optræder, er et andet centralt begrebsområde indført i gruppenavngivningen, nemlig planteflavne i en del af Nyboder: *Lavendel*-, *Rosen*-, *Krusemynte*-, *Timian*- m.fl. *-gade*, og i resten af det nye, til dels kun planlagte København tilkommer navne bl.a. efter rigets stænder adel, borger, klerk, konge m.v. og selve *Rogensgade*. Desuden gader med navne efter metaller og grundstoffer: *Jerngade*, *Vitriolgade*

m.fl. samt den eneste endnu eksisterende *Sølvgade*, alle begrundet i beliggenheden ved destillérhuset i *Kongens Have*.

Der er grøde og grundlæggelse i 1600-tallet, og hvad gruppenavngivningen angår kulminerer tendensen i 1674 med Resens store Københavns-kort. Her kendes alle de nævnte grupper, og her anføres tillige en hel række gruppebestemte navne givet til gader som kun var på planlægnings- eller fantasistadiet, men som på kortet er vist som om de allerede eksisterede. Frygten for hurtigt forældelse har gjort kortet til en guldgrube af gruppenavne samtidig med at det har været forældet fra starten.

For gadenavnene i Nyboder kan man finde ældre forbilleder i Amsterdam, hvor et nyanlagt kvarter omkring 1615 får stort set samme navne som Nyboder fremviser omkring 1650. Skibsnavnene er øjensynlig et hjemligt påhit, i hvert fald er det ikke lykkedes at finde forbilleder for dem.

Vokser der roser i Rosengade?

Det er klart, at selve den indholdsmæssige pointe i et gadenavn som *Timiangade* kun fremgår af sammenhængen med gruppens øvrige navne (*Rosengade*, *Krusemyntegade* m.fl.). Prøver man at analysere sammenhængen mellem navnets forled og efterled skuffes man. Der er nok tale om en »gade«, men ikke om nogen »gade hvor der vokser timian«, »gade hvor man kan købe timian« eller en række andre optænkelige muligheder. Der er tale om en »gade der i lighed med en række nabogader er forsynet med et forled hentet fra samme begrebsområde«.

Samtidig med at 1674-kortet er de gruppebestemte gadenavnes højdepunkt i 1600-tallet er det også deres afslutning, og vi kan springe op til anden halvdel af 1800-tallet, før en ny bølge sætter ind.

Den tekniske og befolkningsmæssige udvikling der da indledes, afsætter i hidtil ukendt omfang ens eksemplarer. Nye udstyknings medfører rækker af parallelle veje, og egentlig serieproduktion medfører stribevis af ens lokomotiver, skibe og flyvemaskiner.

Holder vi os først til gadenavnene er det karakteristisk at se, at den første udbygning ikke umiddelbart tager gruppe-navngivning op igen. Man mener at kunne klare sig med traditionel, individuel navngivning. Herved opstår den karakteristiske kerne af gadenavne i talrige danske stationsbyer med eksempler som *Jernbanegade*, *Tværgade*, *Søndergade*, *Storegade*, *Borgergade* og lignende. Hastigt får gruppe-navngivning imidlertid overtaget, og med København som centrum på grund af tidlig og rigelig forekomst går der en bølge af gruppe-navngivning udover landet. I København fortsætter man ved denne, anden udvidelsesperiodes begyndelse hvor man var sluppet i slutningen af 1600-tallet, for så vidt angår den mekaniske gentagelse af det artsgivende efterled (i praksis udelukkende *-gade*). Forleddene afspejler imidlertid, at tiden ikke har stået stille siden 1674. Romantikken og nationale katastrofer som slaget på Reden, Københavns bombardement og de slesvigske krige har vakt nationalfølelsen til live og den omsættes (bl.a.) i gruppebestemte gadenavne af memorialt (mindeværdigt) indhold. *Thorsgade*, *Odinsgade* m.fl. opstår i København omkring 1860 og får talrige efterligninger landet over. Fra samme tid i København *Dannebrogsgade*, *Absalonsgade* og *Valdemarsgade*, ligeledes med talrige efterligninger. Hertil *Istedgade* med de lidt yngre *Sankelmarksgade*, *Dybbølsgade* m.fl. Den vægt man i begyndelsen af den anden udvidelsesperiode lægger på at trække den minde-

værdige (memoriale) del af nationalhistorien over i gadenavnene medfører tilige, at man kan bruge gadenavne til at mindes (= hædre) afdøde, fortjenstfulde indbyggere. Denne praksis var i forvejen kendt i udlandet, men her hjemme vinder den først frem samtidig med at de store byudvidelser i København sætter ind. Mærk f.eks. *Tordenskjoldsgade*, *Niels Juels Gade* m.fl. på Gammelholm og *Baggesensgade* m.fl. på Nørrebro.

Andersen og Nansen

Medens tiden op til 1. verdenskrig stort set når at udtømme det mindeværdige, nationale persongalleri, bliver selve memorialprincippet stående, og nu ligefrem således at der bør skaffes en vejstrækning, hvis der opstår et akut memorialbehov. *Vestre Boulevard* i København måtte i 1955 vige for *H. C. Andersens Boulevard*, fordi man syntes at man ikke kunne være bekendt at den 150-årige digter kun var mindet ved en beskeden sidegade til Nansensgade.

Serieproduktionen fortsætter. Dyr og planter må i talløse tilfælde holde for. *Egegade*, *Elmegade* m.fl. kendes fra 1880-erne i København; blandt dyrenavnene er det især fuglene der er yndede, i København ældst *Glentevej* m.fl. fra omkring år 1900.

Alle disse centrale typer får efterligninger i stort set hver eneste dansk by. At der virkelig er tale om lån eller i det mindste kraftig påvirkning fra København til provinsen sandsynliggøres først og fremmest af at de forskellige nævnte typer, og også dem der senere skal nævnes, uden undtagelse optræder ældst i hovedstaden. At provinsbyerne har øjnene rettet mod København fremgår også af at en række uden videre skrupler optager det særkøbenhavnske gadenavn *Købmagergade*.

Efterhånden som yderligere et stort antal serieproducerede veje tilkommer, bliver det nødvendigt at inddrage nye betydningsområder som forled i gruppe-navnene. Meget almindelige bliver navnegrupper efter danske købstæder, øer og herregårde og når disse er opbrugt almindelige landsbyer. Disse navne kan siges at have deres forbillede i gamle betydningsbærende sammensætninger som *Roskildevej* i København = den vej som fører til *Roskilde*, og også de tidligere nævnte memoriale navne kan have et forbillede i de betydningsbærende sammensætninger som *Larslejstræde* i København = »det stræde hvor Lars Leg ejede en ejendom«. Gruppenavngivningen beskriver dog ikke en udvikling bort fra denne type, idet vi allerede med de gamle Nyboder-navne må siges helt at have sluppet forbindelsen med almindelig, individuel navngivning.

Mangel på søhelte

Den nødtvungne opfindsomhed fører til at man tager højst uventede forledsgrupper i brug. I Herlev en gruppe med smykkestenene (*Topasvej*, *Opalvej* m.fl.), på Amager stjerner og stjernebilleder (*Sirius Allé*, *Orions Allé* m.fl.) og i Gladsaxe nogle veje i et industrikvarter *Dynamovej*, *Turbinevej* m.fl. for blot at nævne nogle karakteristiske tilfælde.

Alligevel slipper opfindsomheden op. Trænavne, ønavne eller søhelte + *gade*, *vej* eller *allé* bliver for ensformige for de planlæggende og navngivende myndigheder, og den udstykkende entreprenør synes vel også efterhånden, at de har for lidt appel. I hvert fald revolutioneres gruppenavngivningen af gader efter 1. verdenskrig ved at der tages en række nye sidsteled i brug som *-vangen*, *-bakken*, *-holmen*, *-ager* med mange flere.

De er ikke efterled i traditionel stednavnemæssig forstand, idet de ikke angiver arten af den lokalitet de betegner. De bliver lånt fra andre betydningsområder – især dog den geografiske – til at betegne (og senere betyde) »vejstrækning«; de bliver hvad man kalder betydningssekundære efterled.

Denne type navne bliver vældig produktiv både i København og – lidt senere – i provinsen. Mærk som typeeksempel *Grænsedammen*, *Lundedammen*, *Parkdammen* m.fl. i Brøndbyøster og *Mosestedet*, *Rastestedet*, *Lerstedet* m.fl. i Lille Værløse. Medens brugen af traditionelt artsbetegnende efterled nærmest var et nødvendigt onde, bliver ibrugtagningen af de moderne, betydningssekundære efterled en betydelig inspiration. Hyppigst træder de dog i de gamle efterleds fodspor ved at optræde i store sammenhængende forekomster som i eksemplerne ovenfor. De kan imidlertid også indgå i en regelbundet variation som i følgende navnegruppe i Utterslev i København: *Møllerlodden*, *Klokkerhøjen*, *Gravervænget*, *Ringertoften*, *Degnestavnen*, *Præstelængen*. Som det ses er forledene (professionsbetegnelser) føjet til hver sit tostavete efterled i bestemt form.

Hvad er egentlig en allé?

Lige inden man vovede springet ud i de moderne efterled, nåede man at fratage de traditionelle efterled deres fulde sproglige værdi ved at vælge betydningsmæssigt ukorrekt. Små veje uden skygge af træer blev kaldt *Allé*'er – i København især i de indlemmede distrikter Sundbyerne, Valby og Brønshøj – og bunden nåedes, da en række slaggeveje i Hvidovre kaldtes *Boulevard*. Disse misbrug skal sandsynligvis tolkes som forløbere for efterleddenes endelige løsrivning fra

den betydningsmæssige nødvendighed eller om man omvendt vil: for anerkendelsen af en række i og for sig tilfældige ord som lånte eller betydningssekundære efterled.

Det fulgte af serieproduktionen, at når man ærligt anvendte et traditionelt efterled som f.eks. »vej« til én enhed i et bestemt kvarter, så måtte resten af enhederne have samme efterled. Den samme praksis er stort set blevet fulgt ved udmøntningen af gruppenavne med moderne efterled, når bortses fra forholdsvis få undtagelser eksemplificeret ovenfor med *Møllerladden* o.s.v. Da valget af ét moderne efterled frem for et andet imidlertid er godtykligt, fordi den sekundære betydning blot er »(ikke nærmere karakteriseret) vejstrækning«, fremtræder den massive gentagelse som et bevidst ønske fra navngiverens side om at understrege det gruppemæssige tilhørsforhold.

Dette får så til følge, at der slækkes på kravet til betydningsmæssigt begrebsfællesskab mellem forleddene. Ved brug af traditionelt efterled er det obligatorisk, at forleddene refererer sig til samme overgreb (dyr, planter og lign.), ellers er gruppen simpelthen ikke til stede. Under anvendelse af moderne efterled kan man uden skår i gruppefornemmelsen have *Vinter-*, *Høst-*, *Sommer-* og *Vårbuen* sammen med *Vestbuen* og *Sydbuen* (Ballerup); efterleddet holder sammen på gruppen uanset hvor betydningsmæssigt ubeslægtede forleddene er.

Den mekanisk gentagne navnedels værdi som middel til sammenkitning af en gruppe kan også udnyttes i forbindelse med traditionelle efterled, selv om disse trods gentagelse ikke i sig selv besidder denne evne. Der må da arbejdes med forled med delvis identisk udtryk, og der kan eksempelvis opstå navnegrupper

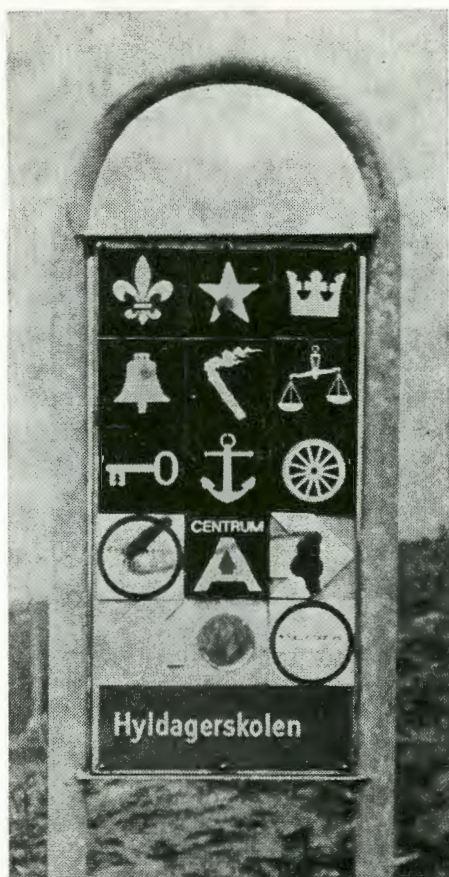
konstitueret af *–landsvej* (*Rødelandsvej*, *Ærtelandsvej* m.fl., Sundbyvester) eller af *Høj-* + *–vej* (*Højbovej*, *Højlandsvej* m.fl., Glostrup).

Der er gået ca. 50 år siden de moderne efterled blev taget i brug, såvel i som udenfor gruppenavngivning, og det kan dårligt nægtes, at årene har sat deres præg på typens friskhed. Serieproduktionen af nye enheder – veje – er fortsat med forøget styrke, og snart sagt enhver by og bydel har sin *Søndertoften* m.fl. –gruppe eller *Risholmen* m.fl. –gruppe. Man har derfor i de seneste år set en tendens til at eksperimentere sig frem til en fornyelse af gruppenavngivningen. Noget egentligt gennembrud for en ny stil synes (endnu) ikke at være nået, men de forsøg der er gjort skal omtales.

Albertslund

En nyskabelse som allerede har nogle år på bagen er introduktionen af efterleddet »kvarter«. Det anvendes siden 1964 i Albertslund om en bebyggelsesenhed med tilhørende adgangsvej. I virkeligheden er der måske snarere tale om bebyggelsesnavne, men da *–kvarter-*navnene optræder som almindelige gadenavne og bl.a. forsynes med nummer både i daglig tale og i forbindelse med adressering, er det mest hensigtsmæssigt at fortsætte med at betegne dem som gadenavne.

Indførelsen af efterleddet »kvarter« er ikke i sig selv særlig revolutionerende. Det nye består i at der vælges nogle forled, som gør det muligt for navnene at blive direkte omsat i piktogrammer (billedtegn). Ved indkørslen til *Ankerets Kvarter* er på husgavlen anbragt en kvadratisk plade med et anker på, ved *Faklens Kvarter* findes en fakkelt osv. Ved samlet henvisning til forskellige kvarte-

rer findes som billedet viser en tavle med de forskellige navnes forled i kvadrat. For de mere traditionelt indstillede findes dog også ved kørevejene skilte i bogstavskrift (»Ankerets Kvt«). Man kender allerede fra trediverne eksempler på at de enkelte opgange i etagebyggeri forsynes med forskellige relieffer og lign., for at børn nemt kan finde hjem. I Albertslund er dette billedsprog sat i system og fikst kombineret med behovet for navngivning. Skønt dette i sig selv er en fornyelse, er det vel mere problematisk hvilke muligheder der iøvrigt er åbnet, når bortses fra ren efterligning. Trods alt begrænser det mulighederne

temmelig meget at forleddene skal kunne omsættes i klare billeder. Derimod har som nævnt selve bebyggelsesformen gjort det klart, at her vil gade- og bebyggelsesnavn smelte sammen.

Nord for Albertslund i Herstedvester ligger den helt nye bebyggelse Galgebakken. Bebyggelsesformen her er ikke så forfærdelig meget forskellig fra den i Albertslund, men dog med flere boliger pr. blok. Her har man helt opgivet brugen af efterled. De enkelte enheder hedder *Vester, Torv, Sten, Mark, Øster, Over, Neder, Sønder* og *Skrænt* underinddelt ved et blok- + bolignummer. Overfor omverdenen bor man i *Galgebakken Vester, Galgebakken Torv* o.s.v., internt undværes det fælles Galgebakken naturligvis. Sammenblandingen af ordklasser forhindrer effektivt, at benyttede navneord bestemthedsbøjes. Den her benyttede fremgangsmåde kan have en stor udbredelse for sig. Man behøver kun eet mere traditionelt navn som betegnelse for hele bebyggelsen, for resten kan man klare sig med usammensatte ord, og det er en oplagt mulighed at inddrage godt, dagligt ordstof, som aldrig tidligere har været anvendt i navne. *Hat, Ur, Frakke, Bog, Hånd, Nys, Øl*, kunne være gode nyskabelser til supplerende af alle illusionerne om at folk bor ved bølgende rugholme med ørne og resedager lige om hjørnet.

Lokomotiver, skibe og fly

Er det faldet nogen for brystet, at udstykning og bebyggelse kaldes serieproduktion? Næppe hvis man betragter den forudfattede plan som det afgørende og hæfter sig mindre ved om produkterne er fuldstændig ens.

En sådan fuldstændig identitet nærmer man sig ved andre moderne objekter for navngivning som lokomotiver,

skibe og flyvemaskiner. Det afgørende for tilkomsten af gruppenavne er dog heller ikke her den rå geometriske identitet men tilhørsforholdet til samme maskinpark (rederi, jernbaneselskab o.s.v.).

Gruppebestemte skibsnavne kendes som ovenfor berørt allerede i Danmark på Christian IV's tid, og der er overhovedet en meget gammel og solid tradition for at skibe skal have navne. Først ved forrige århundredes midte vinder gruppenavnene for alvor frem først og fremmest blandt dampskibene, men også enkelte i hvert fald norske sejl-

skibsredere anvendte gruppebestemte navne. Rederiet A/S Fido's skibe havde således navne med Fi-.

Blandt de danske damp- og motorskibsrederier findes en rigt varieret mængde af navnegrupper. De opviser i deres opbygning lighed med forskellige allerede omtalte gadenavnetyper, men vægtfordelingen er en anden. Endvidere er der den hovedforskel, at artsgivende led bortset fra nogle særtilfælde ikke forekommer og overhovedet har været udeladt af skibsnavnene siden middelalderen. En markant forskel i forhold

til gadenavnene, hvor de første efterledsløse eksperimenter først gøres op i dette århundrede.

Gentagelse af een bestemt navnedel er et hyppigt anvendt princip i skibsnavigningen. C. K. Hansens rederi har skibe med navne på *-borg*, først og fremmest efter danske borge (*Aggersborg*, *Nordborg* m.fl.), og nogle skibe overtaget fra et andet rederi fik navne knyttet til dette betydningssystem men uden *-borg* (*Gurre*, *Kalø* m.fl.).

Personnavne og specielt pigenavne har altid været yndede skibsnavne. Sat i system har det normalt været nødvendigt at særkendetegne dem, da to skibe med samme navn ikke accepteres. Herved opstår typen *Mette Skou*, *Marie Skou*; *Martin Carl*, *Hans P. Carl*; *Olivia Mærsk*, *Peder Mærsk* o.s.v.

Blandt de gruppebestemte skibsnavne kan også meget vel findes navne, der kun er sammenholdt ved et betydningsmæssigt overgreb. Ø.K. har brugt navne som er latiniseringer af danske landsdele som *Falstria*, *Selandia* m.fl., og søværnet har bl.a. haft en torpedobådsserie med navne efter søofficerer som *Bille*, *Buhl*, *Krieger* m.fl.

Hvad får navn?

Med gruppenavne indenfor lokomotiver og flyvemaskiner forenes fuldstændig identitet og ejerskab i endnu højere grad end indenfor søfarten. Særlige typer af lokomotiver indenfor Det sjællandske Jernbaneselskab (forrige århundrede) havde navne efter sjællandske købstæder eller fra den oldnordiske mytologi (*Roskilde*, *Ringsted* m.fl. og *Njord*, *Baldur* m.fl.). Som navngivningsobjekt glider lokomotiverne imidlertid ret hurtigt ud af billedet efterladende feltet til de blankpudsede messingnumre. For flyvemaskiner under SAS gennemføres et

navngivningssystem svarende til skibsnavnene med personnavn + Viking, derimod er det vist nok ikke almindeligt, at private flyvemaskiner får individuelt navn, således som private både gør det.

Det er tankevækkende at f.eks. skibe, gader i byer og bebyggelser altid får navne, mens andet som f.eks. lokomotiver kun til tider bevæger sig ind i området. Man kunne med god ret spørge, hvorfor ikke også person- og godsvogne skulle have navn, eller hvorfor det kun er i Viborg omnibusserne bærer navn (*Susanne* m.fl.). Det er også kun i bestemte – lidt ældre – bykvarterer at villaerne har navn, mens vist så godt som alle sommerhuse navngives.

Vi ved forfærdelig lidt om hvilke faktorer der bevæger folk og myndigheder til at vælge mellem navn og ikke-navn, men hvad valget mellem gruppebestemte og individuelle navne angår, synes det at være klart, at det er den samtidige tilkomst af adskillige identiske enheder der gør udslaget, både hvis vi befinder os indenfor et geografisk afgrænset område som ved gadenavnene eller indenfor et enkelt ejerskab som ved skibsnavnene.

Bent Jørgensen, f. 1944
seniorstipendiat
ved Københavns Universitet

Litteratur: Otto Ludwig: Træk af skibsnavnene historie, i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1952 p. 137 ff. Helsingør 1952.

Bent Jørgensen: Dansk gadenavneskik. Kbh. 1970 med henvisninger.

Bent Jørgensen: Gruppenavngivning. Typer og udviklinger især med henblik på Danmark i Selskab for Nordisk Filologi. Årsberetning 1971–73 p. 13 ff. Kbh. 1975.

